

Stig Ekman

Förbindelser under krig

GRUNDBULTEN TILL DE norsk-svenska motsättningarna under andra världskriget var de två nationernas existensiella roller efter 9 april 1940: Norge i krig, Sverige i fred. Två roller som skapade bristande balans mellan två broderfolk. Det handlar om relationer på olika nivåer med skiftande verksamheter/företeelser, sakområden och problem. Det handlar om förbindelser mellan individer och kollektiv, mellan fåtal och mång-tusenden. Det handlar också om den 160 mil långa landgränsen mellan länderna, en fredsgräns sedan 1905, den 9 april 1940 förvandlad till hotgräns.

Förbindelserna på regeringsnivån under nazismens segerår 1940-1943 var även den svenska tyskanpassningens tid. Därför ges den här mer utrymme än relationerna under krigets senare skede. Den svenska omsvängningen till de västallierades och till Norges fördel kan i efterhand synas självklar och intet att yvas över. Den har inte heller på samma sätt som tyskanpassningen lockat till debatt och historieforskning.

Här är ambitionen att lyfta fram alternativa bedömningar. De är beroende av perspektivval och om man tar relationerna under den första *eller* den senare delen av kriget som utgångspunkt. En skiftande bedömning beror också på om man ensidigt tar upp motsättningarna på regeringsplanet eller om man beaktar hela det spektrum av norsk-svenska förbindelser av olika slag som fanns på olika nivåer.

Den 9 april 1940 hade Sverige och Norge haft fred i 126 år. Sist de var i krig var år 1814, och då, ironiskt nog, mot varandra. Det var detta, numer nästan bortglömda tre-veckors och i stort sett oblodiga krig, som slutligen säkerställde unionen. Men nu var det världskrig. Och Sverige blev ett av de fem länder i Europa som undgick krig och ockupation. Den svenska samlingsregeringen förde en neutralitetspolitik anpassad efter skiftande krigskonjunktur. Fram till upplösningen av slaget vid Stalingrad i februari 1943 var det anpassningen och hänsynen till ett militärt segerrikt Hitler-Tyskland som prioriterades i svensk utrikespolitik. Hänsynen till Norge blev en andrahandsfråga i svensk politik under de första krigsåren, under Hitlers

segerår. För samlingsregeringen med statsminister Per Albin Hansson gällde det att till nästan varje pris bevara Sveriges fred och hålla landet utanför kriget. Det innebar att realpolitisk anpassning fick försteg framför moraliska principer. Detta var regeln, även om det fanns undantag.

Kungariket Norge däremot var alltsedan 9 april i krig med Nazi-Tyskland. Krigstillståndet skulle räcka fram till den tyska kapitulationen 7 maj 1945. Från sommaren 1940 fortsätter exilregeringen i London med statsminister Johan Nygaardsvold under kung Haakon VII kriget. Norge blir krigspartner med Storbritannien och ingår i de allierades krets. Handelsflottan, till storlek den tredje i världen, ställs i de allierades tjänst. Den blir Norges viktigaste krigsinsats.

För det besatta norska territoriets tre miljoner norrmän innebar kriget fem år av brutal tysk ockupation och ekonomisk utsugning, formellt med ett inhemskt naziststyre signerat Nasjonal Samling under Vidkun Quisling. Namnet blev snabbt en global synonym för begreppet förrädare. I själva verket var det de tyska bajonetterna och Reichskommissar Josep Terboven som ägde den reella makten.

Men mot stod en Hjemmefront som med lyckosamt civilt motstånd stoppade Nasjonal Samlings försök att nazifiera och omskapa det norska samhället. Och här växte också fram en norsk militär motståndsrörelse, Milorg, som främst under senare delen av kriget utförde sabotage mot ockupanterna. I slutskedet kunde norska sabotörer till och med operera från baser i Sverige.

Stöd eller neutralitet

"Finlands sak är vår!" blev en sammanfattande slogan för den landsomfattande folkrörelse, som snabbt växte fram i Sverige under vinterkriget 1939-1940. Med insamlingar, finanskrediter, vapenleveranser, en frivilligkår på 8 000 man och en högljudd opinion som krävde att Sverige skulle gå i krig för Finland. Samlingsregeringen avgav heller inte en neutralitetsförklaring, eller som Molotov på hösten 1940 förklarade för ett svenskt statsråd: "Vinterkriget, det var ju ert krig".

Den 9 april 1940 däremot avgav Sverige neutralitetsförklaring om att iaktta strikt neutralitet. I praktiken innebar detta en tillämpning som ensidigt gynnade Tyskland men missgynnade Norge. Några av de svenska eftergifterna var och blev kortvariga, betingade av situationen. De försvann när väl det två månader långa fälttåget i Norge var slut. Andra existerade i flera år med svårläkt skada för norsk-svenska förbindelser. På

norskt håll hade man förväntat sig eller hoppats att Sverige efter den 9 april mot sina norska grannar skulle föra i stort sett samma välvilliga politik som kommit Finland till del under vinterkriget.

Oavsett sin Sverigekritiska hållning var den norska Londonregeringen enig om att det inte skulle gagna Norges sak om Sverige kom med i kriget. Men listan på oförrätter mot Norge blev likväl lång. Klagomålen redovisas här summariskt, även om det finns ärenden som förblir folkrättsliga stötestenar.

Det kom norska protester mot att hinder restes mot unga värnpliktiga norrmän, som på svensk järnväg ville få genomresa till fronten i norr. Det blev nej till exportlicenser och transitering av krigsmateriel från Sverige. Regeringen satte stopp för en svensk frivilligrörelse till Norge. Likaledes fick de norske nej på sina många önskemål om bensinleveranser. Den fria nyhetsförmedlingen kringkars till norsk nackdel. Tidningarnas Telegrambyrå, TT, försummade att återge norskt stoff om fälttåget. Material om tyska övergrepp publicerades inte efter tysk uppmaning.

Mest uppseendeväckande här var att stortingspresidenten Carl Hambros framträdande i svensk radio medio av april 1940 stoppades av den svenske utrikesministern; Göring telefonerade till den svenske ministern i Berlin att Hitler skulle betrakta ett framträdande av Hambro som fiendlig handling.

Under striderna i Norge med kung Haakon på flykt undan förföljande tyskar hade regeringen i Stockholm den 12 april fått förfrågan om kungen temporärt kunde ta sin tillflykt till svensk mark utan att bli internerad. Enligt folkrätten kunde ett främmande lands statsöverhuvud vistas i annat land men utan att "regera". Frågan ledde till livlig diskussion i samlingsregeringen. Svaret blev att kung Haakon var välkommen — men utan garantier att inte bli internerad. Statsministern ville till och med att den norske monarken skulle interneras direkt, om han överskred gränsen. Det är ovisst om regeringen insåg att redan det faktum att kungen, iförd sin generalsuniform och tillika den norska krigsmaktens högste befälhavare, var en direkt anledning att internera monarken om folkrättsreglerna skulle tillämpas.

En närmast tragikomisk förväxling hör hemma i denna eftergiftskatalog, eftersom det blev ett missförstånd som förgiftade atmosfären på monarkisk nivå. Kung Haakon hade vid ankomsten till London av sin nära släkting kung Georg VI fått veta att Gustaf V brevlades både till Hitler och till kung Georg pläderat för att Haakon borde abdikera! Episoden innehöll åtskilliga turer, innan man sent omsider kunde påvisa att kung-

en av Sverige inte skrivit några sådana brev utan tvärtom verkat för motsatsen. Missförståndet i avgörande ögonblick berodde sannolikt på kung Georgs stamning! Haakon tog illa vid sig. Det tog år innan denna historia klarades upp.

Eftergifternas historia

Två svenska eftergifter till tyskarna från 1940 avvek från dem i katalogen ovan. De blev utsträckta i tiden. De väckte långvariga negativa reaktioner i opinion och forskning — in i våra dagar. Det handlar om permittenttrafiken. Det handlar om den stympade norsk-svenska diplomatiska representationen.

Hårt pressad sade samlingsregeringen den 18 juni ja till tyska transiteringskrav av krigsmateriel och militär på svensk järnväg. I det kravet inskräppte hotfullt att ett svenskt avslag skulle tolkas som "en direkt ovänlig handling" mot Tyskland. Den krigsrisk som vågade regeringen inte ta. Med senare utvidgningar innebar det så kallade permittentavtalet att Tyskland medgavs transitering på järnväg genom Sverige av krigsmateriel av alla slag och av obeväpnade soldater, permittenter och ersättningsmanskaper enligt ekvivalensprincipen. Alltså lika många från Tyskland som åter från Norge. Transit av krigsmateriel kom även att tillåtas från Nordnorge och Tyskland till Finland i samband med Operation Barbarossa, det tyska överfallet på Sovjet i juni 1941. Dessutom tillkom den så kallade hästskotrafiken, som innebar transitering av trupp från Trondhjem över Storlien och Riksgränsen i Sverige till Narvik. Just den transiten uppgick till 125 000 soldater.

Permittentavtalet, som gällde i över tre år (till den 5 augusti 1943), betydde att över två miljoner tyska soldater fick en trygg resa på svenska järnvägar från Trelleborg i Skåne till Kornsjö eller Charlottenberg vid gränsen till Norge och åter. Krigsmaterieltransiten åter uppgick till omkring 600 000 godsvagnar.

Formellt och utåt hävdade regeringen visserligen att permittentavtalet inte var ett brott mot neutralitetsrätten men att man måste tänja på neutraliteten i det nya militära läge som uppstått i Europa efter Frankrikes fall. I sin förtroliga dagbok skrev en sorgsen statsminister den 18 juni 1940: "Så bröts vår kära och strikt hållna neutralitetslinje av insikten om det orimliga i nuvarande läge taga risken av ett krig." Det skulle gå tre år innan regeringen öppet erkände att tysktågen var en politisk belastning, men utåt, hette det, hade man inte kränkt neutraliteten.

Nu fanns det i motiveringen till beslutet något som ur norsk synvinkel var tvivelaktigt. Det var fritt fram för tysk transit, eftersom det norska fälttåget i norr var slut efter den militära norska kapitulationen. Men Norge befann sig ju alltså i krig med Tyskland. Även efter kapitulationen var Norge en krigförande nation, något som framhölls i den norska protesten till utrikesdepartementet i Stockholm. Norges hävdande att transitavtalet var neutralitetsvidrigt bemöttes i det svenska svaret med att all neutralitetspolitik hade sin begränsning betingad av den politiska konjunkturen. Mindre diplomatiskt uttryckte sig utrikesminister Halvdan Koht, inför det svenska sändebudet i London den 8 november 1940. Han talade om ett räddhågat Sverige styrt av Tyskland — Sverige som vasallstat således. Liberala *Manchester Guardians* kommentar den 9 juli 1941 till transitöverenskommelsen gick i samma stil. Både Norge och Sverige var under tyskt välde, men med skillnaden att Norge fallit i strid, medan Sverige "låtsas en neutralitet, som icke längre har någon mening:'

Förbittringen över permittentavtalet fanns på båda sidor om Kölen. Det är en förbittring som levt kvar i historieskrivning och i debatt in i våra dagar. På den svenska sidan är tysktransiten förknippad med skamkänslor över att Sverige med tysktågen tjänstgjort som nazisternas hantlangare.

Några exempel från tysktågens tid får illustrera reaktionerna. Att kasta sten på ett tysktåg var straffbart. Det renderade banvakten Johan Alfred Persson från Tvärå i Västerbotten en månads fängelse. För att minska risk för norska sabotage på tysktågen placerades baracker för norska flyktingar på behörigt avstånd från järnvägar där tysktågen ångade fram.

Och från den svenska neutralitetsvakten kunde säkerhetstjänsten avläsa ursinniga protester. Här ett citat från ett privatbrev, stoppat av censuren: "Då och då tvingas jag till skitjobb, som detta att vakta tysktåg. Du kan förstå hur det känns att gå och titta på dessa djävla kanoner, vapen och sprängmedel, som skall användas mot mina kamrater, mot våra vänner i Norge och Sovjet. Denna förbannade smörja skall jag behöva gå och vakta mot skadegörelse jag skulle lägga en bomb under hela skräpet om jag bara fick chans:'

På svenskt diplomatiskt håll i Oslo hade man pejlat stämningen hösten 1940. En ung attachévid generalkonsulatet, Gösta Brunnström, rapporterade hem till utrikesdepartementet i Stockholm: det gick inte att föreställa sig vilket hat, vilken bitterhet, vilket förakt norrmännen kände mot svenskarna. Hellre står vi under tyskt eller ryskt välde än under svenskt, kunde det heta. Och hatkänslorna från unionstiden hade åter-

upplivats. Rapportören frågade sig hur svenskarna någonsin skulle kunna rentvå sig inför norrmännen. Hur skulle nu sönderslitna vänskapsband kunna återknytas i framtiden?

En snarlik bedömning gjordes hösten 1940 på norska legationen i Stockholm. Den svenska pressens Norgehållning var i stort sett nedlåtande om än passivt sympatisk för Norge, sammanfattade Norges chargé d'affaires Jens Bull den 25 januari 1941. På svenskt håll fanns åsikten att de norska stridsinsatserna inte svarade mot Finlands under vinterkriget. Hågkomster från unionsåren började titta fram. *Göteborgs Morgonpost* pejlade opinionen hemmavid och menade att "det verkar ibland, som om undermedvetna rancuneförnimmelser från unionsstridens dagar skulle ha dikterat en mängd av de synpunkter på Norges strid som blivit kolporterade" i Sverige. Den antisvenska norska opinionen påtalades av båda regeringarna. Nygaardsvold gjorde det från London, Giinther inför riksdagens utrikesnämnd 1940 och 1941.

Sveriges smärtgräns

Trafiken satte också fart på ryktesfloran. Ett rykte stod i särklass. Under Norgefälttåget och framgent under kriget gick talet att Sverige beviljat tågtransiteringar av tysk militär under pågående strider. Men det är faktiskt här som vi hittar den första smärtgränsen för svenska eftergifter till Nazi-Tyskland. Här hade en enig samlingsregering (beslutet blev förankrat i utrikesnämnd och riksdagsgrupper) den 17 maj 1940 sagt nej till nya tyska transiteringskrav av krigsmateriel till de kringrända tyskarna i Narviksområdet. Avslaget motiverades med att ett godkännande skulle ha dragit skam och vanära över det svenska folket. Man hoppades att detta återopande av äran, Ehrenstandpunkt, skulle göra intryck på tyskarna. I vad mån argumentet var taktiskt betingat, av hänsyn till Tyskland, moraliskt betingat, av hänsyn till Norge, eller dubbelt betingat, är ovisst. Men nej blev det. Varefter överbefälhavaren den 19 maj gav order om högsta beredskap att möta tyskt blixtanfall. Det hör till saken att generalen tvärtom ville ge efter för tyska krav, eftersom han ansåg Sveriges försvar chanslöst i händelse av ett tyskt anfall.

Regeringen var klart medveten om att beslutet den 17 maj 1940 innebar en allvarlig krigsrisk. Detta risktagande är i själva verket unikt i historien om Sverige under andra världskriget. Det markerar också en skiljelinje i den svenska hållningen under Norgefälttåget och efter dess slut den 10 juni 1940. Före: Nej till varje förslag om transitering av trupp eller

krigsmaterial. Efter: Ja till transitering av både trupp och vapen samt långtgående anpassning till önskemål från Berlin, så länge de tyska segrarna varade.

Det hör till detta sammanhang, något som är undanskymt i historieforskningen, att Sverige faktiskt under de tyska och norska striderna *både* till Norge och Tyskland sade nej till transiteringskrav av krigsmateriel. Och detta helt enligt Haagkonventionens bestämmelser. Skillnaden var dock den att nej till tyskarna skedde under svår vända och tveksamhet, medan nej till Norge kom sakligt och utan beklaganden.

Det tyskarna fick igenom som svensk eftergift under striderna i Narviksområdet var bland annat humanitärt motiverade transiteringar av sjukvårdare till de stridande kringrända tyskarna i norr. Dessutom fick tyskarna vid flera tillfällen skicka sjukvårdsartiklar men också livsmedel i stora kvantiteter, furage till hästar, vinterutrustning och diverse civila förnödenheter. Detta var att hårt tänja på begreppet "humanitär" transit. Om dessa sjukvårdares verkliga identitet gick rykten i många år både under och efter andra världskriget. Det torde nu vara ställt utom tvivel att ryktet talade sanning och att sjukvårdarna, de blev sammanlagt nära trehundra, i själva verket var utvalt folk, elitsoldater. Svenska diplomater på Stettiner Bahnhof i Berlin rapporterade, att sjukvårdarna var "vältränade, solbrända och kraftiga typer med utmärkt hållning och uppförande".

Här passar det att nämna den eftergift till Nazi-Tyskland som fullt ut av samlingsregeringen erkändes som ett klart avsteg från neutraliteten. Det gäller Sverige inför Operation Barbarossa. Midsommaren 1941 beviljade samlingsregeringen transitering av en militärt fullt utrustad tysk division, Engelbrecht, på 18 000 man från Oslo på svensk järnväg genom landet upp till gränsstaden Haparanda, till norra Finland. Detta neutralitetsbrott var fiffigt urskuldat som en *engångsföreteelse*. En förtätad och dramatisk beslutsprocess — midsommarkrisen — var på vippen att spränga samlingsregeringen. Men här protesterade inte den norska exilregeringen i London, eftersom frågan inte vidrörde Norge som krigförande nation. Midsommarkrisen visade att här gick en annan smärtgräns för svenska eftergifter.

Den andra stora norska förargelseklippan var den topphuggna diplomatiska representationen. Det var en stympling som upplevdes som ett smärtsamt och förödmjukande ingrepp i suveräniteten. Efter Norges minister i Stockholm J H Wollbaeks död den 24 oktober 1940 ville inte samlingsregeringen ge sitt godkännande till en ny minister. Norge fick

nöja sig med att ha en charge d'affaires som beskickningschef. Kanske än värre, ur norsk synpunkt, blev det att Sverige under tre år inte lät sig representeras hos den norska exilregeringen i London. Mot internationell kutym var det ingen svensk diplomat som följde med kung Haakon och norska regeringen då de gick i landsflykt. I november 1942 informerades UD i Stockholm av Norges charge d'affaires att inte mindre än 23 namngivna nationer var ackrediterade vid den norska regeringen i London. Detta i motsats till Sverige, som lät norsk-svenska mellanhavanden ombesörjas av Sveriges minister i London, envoye Björn Prytz.

Dessa förhållanden förstärkte inte den norska exilregeringens legitimitet och internationella prestige. Dessutom förbjöds Sverige av Berlin från sommaren 1940 att ha vare sig beskickning eller beskickningschef i Oslo. Att Sverige från 1941 i stället tilläts inrätta ett generalkonsulat i Oslo blev ur svensk, men alls inte ur norsk synpunkt, en god och praktisk ersättning. Uppgifter saknades inte. Det fanns omkring 20 000 svenska medborgare i Norge. Dessutom var Norge under kriget jämte Tyskland Sveriges viktigaste handelspartner. Därtill kom konsulatets förbindelser med motståndsrörelsen; pengar, information, flyktingärenden. Generalkonsulatet väntar fortfarande på sin historiker. För sina insatser apostroferades Westring i Oslo efter kriget.

I Stockholm fick den norska legationen axla en rad nya och unika uppgifter som sammanhängde med att Norge var ockuperat. Legationen blev ett informationscentrum och den viktigaste förbindelselänken mellan London och Hjemmefronten. Legationen skulle handha den strida flyktingströmmen från Norge. Den organiserade de hemliga kurirlinjerna över gränsen. Den etablerade underrättelsesamarbete med den svenska försvarsstaben. Och mycket mera — men från svensk sida tillät man innan Stalingrad varken norska nyanställningar vid legationen eller ens ersättare för uppkomna vakanser. För att kunna utföra sina många och nya uppgifter växte legationen till ett 40-tal avdelningar med över tusen anställda — utan diplomatstatus.

I det ockuperade Norge var frågan om den norska Londonregeringens legitimitet oklar under den kaotiska förvirrade sommaren 1940. Utgången av riksrådsförhandlingarna mellan tyskar och norrmän i Oslo om ett civilt norskt styre med avsättning av kung Haakon och av regeringen Nygaardsvold var oviss. Den svenska regeringen förhöll sig avvaktande i ett läge då Frankrike kapitulerat, Hitler var Europas herre och freden kanske var inom synhåll. Det hör till realiteterna att den norska regeringen i London hade beredskap för att dess nya bundsförvant Storbritannien

skulle förlora kriget — i varje fall hade man en tid under sommaren fartyget "Lyra" färdigt att evakuera regering och kungafamilj västerut över Atlanten. Men även om den norska Londonregeringen i oklart läge var desavouerad i Oslo, kunde den svenska regeringen i varje fall lugna norsk oro så långt, att man inte övervägde att efter den 25 september legitimera en marionettregering med de nazistiska kommissariska statsråden. Den var "icke någon regering i egentlig mening", deklarerade Ginther för utrikesnämnden 1940.

Hanteringen av den ofullständiga diplomatiska svensk-norska representationen från sommaren 1940 till dess lösning senhösten 1943 bestämdes av svensk realpolitisk ovilja att utmana Nazi-Tyskland. Från norsk horisont var detta kanske den svenska eftergift mot tyskarna man hade svårast att smälta. Korrespondensen från regeringskretsen uttrycker förödmjukelse, besvikelse, bitterhet och än starkare negativa känslor.

Statsminister Johan Nygaardsvold skrev nyårsafton 1941 ett hatiskt brev till statsrådet Anders Frihagen, som då var i Stockholm. Brevskrivaren ville ha brevet vidarebefordrat till den svenske statsministern. Frihagen släppte inte fram brevet. Det har blivit berömt i forskningen. Så här kunde känslorna koka över: "Si ham att vis jeg kan få noe mere å si i Norge, så skal alt som svensk er bli betraktet likeså pestfullt som det som tysk er, [...] Si ham: att nå spytter jag på ham ikke bara for hans feighet men også for hans foraktfulde foræderi overfor Nordens sak."

Utjutelser av detta slag från en norsk socialdemokrat till och om en svensk partibroder kanske var sällsynta. Men Nygaardsvolds utbrott vittnar om hur djupt den svenska tyskanpassningen anfrätt de norska känslorna för Sverige. Dessa norska svallvågor blev till en liten krusning på ytan, då problemet togs upp vid den svenska riksdagens hemliga sammanträde den 4 november 1942 av samlingsregeringens folkrättsexpert, professor Östen Unckn, designerad till utrikesminister efter kriget. Undén menade att man var "en smula känslig på norsk sida för att vi från svenskt håll liksom inte riktigt (kunnat) erkänna norska regeringens oberoende såsom självständig regering, ett erkännande som ju brukar få sitt normala uttryck i diplomatiska förbindelser." Undffis bagatelliserande uttalande markerade anslutning till regeringens ståndpunkt: frågan fick inte ges för stora proportioner.

De för Norge mest förhatliga svenska tyskeftergifterna, permittenttrafiken och diplomatfrågan, bragtes med viss fördröjning ur världen efter slaget vid Stalingrad. Tysktågen slutade att rulla i augusti 1943, ett resultat av handelspolitiska påtryckningar av de västallierade i förening med

en snabbt växande svensk pronorsk och antinazistisk opinion, främst förankrad i arbetarrörelsens fackliga del och i radikalliberala kretsar. Först mot slutet av året återställdes till slut en ömsesidig diplomatisk norsk-svensk representation med envoyéer hos respektive statschefer. De två värsta hindren mot ett nytt broderfolkligt samförstånd var undanröjda.

Det fanns även en tredje segsliten motsättning. Den gällde dispositionsrätten till tio norska fartyg i Göteborgs hamn, de så kallade kvarstadsbåtarna. Här hade samlingsregeringen låtit bli att ta ställning vare sig för Tyskland eller för Norge/Storbritannien genom att hänskjuta frågan till Högsta domstolen. Den fällde i mars 1942 avgörandet i brittisk/norsk favör. Kvarstaden upphävdes. Fartygen var fria att avsegla. Endast två skepp lyckades nå brittisk hamn, sex uppbredades av tyskarna eller sänktes av egna besättningar utanför den svenska kusten. Två fartyg, Lionel och Dictu, lastade med kullager och kullagerstål, återvände till Göteborg och belades med seglingsförbud. De framkallade en fortsatt irritabel notväxling, där de svenske hade att kryssa både mellan briter och tyskar, ända tills regeringen, hårt ansatt av de västallierade, gav efter. Beslutet den 15 januari 1943 var dock inte betingat av den tyska militära katastrofen vid Stalingrad (som kapitulerade den 2 februari) utan av risken att de västallierade ströp den för Sverige livsviktiga oljeimporten via lejdboatstrafiken västerifrån. Det viktiga här är att Sverige i en för de krigförande parterna prestigeladdad fråga för första gången favoriserade västmakterna framför Nazi-Tyskland. Indirekt var naturligtvis beslutet även ett plus för de svensk-norska förbindelserna.

Slaget vid Stalingrad 1942-1943 betraktas som vändpunkten, då den svenska neutralitetspolitiken börjar att förskjutas från anpassning till Nazi-Tyskland till anpassning och successivt allt större eftergifter till de allierade. Det gällde reduktioner av den svenska exporten till Tyskland. Wilhelm Carlgren gör den icke ifrågasatta bedömningen att Sverige vid årsskiftet 1944/45 deltog "de facto i västmakternas krigföring mot Tyskland i större utsträckning än det någonsin medverkat i Tysklands mot dess motståndare".

Opinionen låg före

Slaget vid Stalingrad utgör dock inte vändpunkten för den svenska Norge-opinionen. Här gäller en annan tidtabell. Opinionen hade vuxit sig stark redan dessförinnan. Terrorn från hösten 1941 med undantagstillstånd, dödsdomar, deportationer och massarresteringar framkallade

starka pronorska opinionsyttringar, särskilt efter morderna på fackföreningsledarna Viggo Hansteen och Rolf Wickström. Det var då den svenska Landsorganisationen, LO, på sin septemberkongress fördömde de tyska övergreppen i så skarpa ordalag — orden "avsky" och "brott" användes — att regeringen ingrep och censurerade i efterhand.

Det är från hösten 1941 och framöver fråga om en utveckling som gagnade norska intressen och som innebar breddat norsk-svenskt samarbete och kontakter med verksamheter, både i centrum och i periferi. De gav tillsammans en mer positiv bild av broderfolksrelationen än tidigare.

En del av dessa verksamheter är ganska väl utforskade. Några exempel: De norska flyktingarna i Sverige; de norska polistrupperna; kurirtrafiken och de illegala rutterna; det humanitära biståndet; "de vita bussarna" samt norsk motståndsrörelse från svensk botten. Andra väntar ännu på sina forskare, exempelvis: De över tid växlande norska opinionerna om Sverige, alltså norska opinioner i Norge, Sverige, London och vid den norske utefrontens baser i Skottland och Canada; svensk militär under rättelsetjänst i norsk samverkan samt de norsk-svenska ekonomiska förbindelserna under kriget.

Allt detta innebar först och främst ett, mätt i antal, mycket omfattande norsk-svenskt samarbete, direkta och indirekta kontakter mellan individer, mellan enskilda norrmän och svenskar samt mellan norska och svenska sammanslutningar. Det är fråga om helt andra dimensioner än de numerärt obetydliga på det politiska och diplomatiska planet. Det gäller de norska flyktingarna i Sverige. Det gäller de norska medborgare, antal i hundratusenden, som i det ockuperade Norge nåddes av svenska humanitära hjälpinsatser under den senare delen av kriget. Det gäller alla de svenskar som på olika sätt var involverade i hemligt arbete i gränsområdena, inte minst via kontakter med Hjemmefronten.

Varje norsk-svensk kontakt betydde åsikter och känslor för eller mot den andre, för eller mot svensk-norsk byråkrati, för eller mot norsk eller svensk brödrafolkspolitik, viss förståelse för eller mot den svenska neutralitetspolitiken. Att empiriskt gestalta detta väldiga opinionsuniversum är naturligtvis inte möjligt. Så mycket mer som det rör sig om skiftande informationsunderlag för aktörerna — och därmed om olika verklighetsuppfattningar. Det är väl känt att ryktesspridningen var intensiv och därmed en grogrund för fobier och missuppfattningar. Det gällde inte minst i Norge där ockupationsmakt och Nasjonal Samling ströp det fria ordet och i propagandan gav en skev och falsk bild av krig och omvärld.

Här anlades moteld. Även i Sverige censurerades information om tysk

terror i Norge. Men det fanns några envisa, högljudda och intensiva pro-norska svenska pressröster, som under hela kriget förde Norges talan, gärna i polemik mot samlingsregeringens eftergifter till Tyskland. I täteten stod Torgny Segerstedt, chefredaktör för *Handelstidningen* i Göteborg. Där fanns Ture Nerman med tidningen *Trots Allt!*, outtröttlig att informera om tyska illdåd i Norge, om tortyr och avrättningar av motståndsmän. Man kan tala om en kampanj för Norge, från 9 april 1940 till befrielsen 1945.

Denna kampanj nådde en första kulmen i mars 1942, då sjutton tidningar (liberala och socialdemokratiska) togs i beslag. Detta för att de alla publicerat samma artikel som beskrev detaljerad tortyr av norska patrioter i Gestapofångelser. Detta var ögonvittnesskildringar, avgivna under ed vid den norska legationen i Stockholm, som alltså lämnat detta uppseendeväckande material till likasinnade svenska tidningsmän. Ett bra exempel på relevant norsk-svenskt samarbete.

På den svenska regeringssidan avfärdades detta som skräckpropaganda. Det hör också till detta ämne att Londonregeringen tillsåg att en bunt av vittnesmålen, inklusive foton som visade spår efter tortyren, lämnades till svenska UD för att förhindra att namngivna bödlar, åberopande flyktingstatus, skulle fly till Sverige för att undkomma rättvisan.

Det var massarresteringarna och deportationerna av studenter och lärare från universitetet i Oslo hösten 1943 som slutgiltigt väckte den svenska opinionen. Engagemanget för Norges sak kunde från denna tid mäta sig med opinionen för Finland under vinterkriget.

Det är under denna tid som det humanitära biståndet till Norge vidgades. Den Svenska Norgehjälpen bildades den 14 augusti 1942 då 28 riksorganisationer anslöt sig. Detta öppnade vägen för ett vittförgrenat svenskt humanitärt bistånd till Norge av stor omfattning: insamlingar, livsmedelsleveranser, gåvopaket, matbеспisning av bland annat skolbarn med den välbekanta "svenskesuppen" (cirka 156 000 dagsportioner vid krigsslutet). Före 1941-1942 hade den svenska Norgehjälpen varit blygsam. I själva verket var det den norska Londonregeringen som via Sverige under de första åren finansierat det humanitära biståndet till det ockuperade Norge.

I Sverige satte samlingsregeringen strax efter 9 april 1940 stopp för att Rikskommittén för Finland skulle ombildas till en ny nationell humanitär folkrörelse, denna gång för Norge. Finlandskommitténs uppgifter blev inte hjälp till Norge utan fortsatt inriktning på Finlands återuppbyggnad efter vinterkriget. Regeringens brist på engagemang för Norges

sak svarade mot dess undfallenhet mot Tyskland och, situationellt, mot det sommaren 1940 oklara konstitutionella läget i Norge. Där samlingsregeringen svek tog det privata initiativet vid med insamlingar över hela landet med centra i Stockholm och Göteborg. Från och med hösten 1941 utvecklades denna växande privata humanitära drive i kombination med hårdför kritik av regeringens eftergifter för Hitler-Tyskland till en inrikespolitisk maktstrid. Svenska Norgehjälpens bildande i augusti 1942 var ett instrument för samlingsregeringen att kontrollera den humanitära biståndspolitiken i ett läge, då det värsta tyskhotet syntes undanröjt. Samtidigt inskräppte generalkonsuln i Oslo i januari 1944 det humanitära biståndets politiska betydelse som förbättrare av norsk opinion om Sveriges roll under kriget.

Den 30 april 1945 uppgick antalet registrerade norska flyktingar i Sverige till 46 951. Då är inräknat de 4 119 normän och 101 norskor, som våren 1945 genom den dansk-svenska Röda Kors-expeditionen "De Vita Busarna" kunde räddas från tyska koncentrationsläger. För planeringen av denna räddningsaktion spelade den norske diplomaten och den förste chefen för den norske Relief-Centralen i Stockholm, Niels Christian Ditleff, en viktig roll. I totalsumman för flyktingar ingår också de 925 norska judar, som hösten 1942 lyckades fly till Sverige undan deportation till Auschwitz.

Att omhänderta de norska flyktingarna, från våren 1941 i allt större antal, krävde omfattande organisation och administration. I centrum stod legationens inrättade flyktingkontor i nära samarbete med svenska myndigheter. Efterhand lärde sig båda parter att eliminera onödiga friktioner i samröret. Det gällde exempelvis att undvika orättvisa avvisningar av flyktingar vid gränsen. Eller att inte stämpla norskpatriotiskt under rättelsearbete som kriminell olovlig verksamhet. Det hände mer än en gång att Norgevännen statsrådet Gustav Möller fick inskrida som "räddande ängel" mot stelbent svensk byråkrati och lagstiftning. Från 1943 hade flyktingarna blivit så många och organiserats så effektivt att man kan tala om ett "norskt flyktingesamfund". Här var den centrala uppgiften sysselsättning, främst inom sektorerna jordbruk, skogsbruk, industri, hantverk. Vidare utbildning på olika nivåer, alltifrån universitet till yrkesskolor. En väsentlig uppgift vid flyktingmottagningen var att tappa flyktingen på information, inte minst på militära uppgifter om den tyska ockupationsmakten. Detta skedde i nära samarbete med svensk militär.

Sommaren 1943 organiserades runt om i Sverige så kallade hälsoläger,

bland annat för att stärka motståndsvilja och nationell moral. De blev ett förspel till de norska polistrupperna, som innebar utbildning av ordningspolis och till så kallade reservpoliser, ett täcknamn på utbildning av lätt infanteri med både tunga och lätta vapen. Den styrkan uppgick slutligen till 12 000 man.

Polistruppernas uppgift var att i samband med krigsslutet marschera in i Norge, inte som stridande enhet men för att säkra lugn och ordning i samband med tysk kapitulation. De blev ett bra exempel på nära samverkan mellan norsk och svensk militär, som var mer progressivt pådrivande än en mer restriktiv samlingsregering. Den tillät inte norsk inmarsch förrän tyskarna kapitulerat. Från den regeln gjordes ett viktigt undantag. En kontingent reservpoliser kunde under våren 1945 undsätta norska Finnmarken, nedbränt och utrymt av tyskarna. De transporterades av amerikanskt flyg från Kallax flygfält utanför Luleå. Samlingsregeringen kunde alltså i krigets slutskede tillåta en militär transitering för norsk räkning som i princip var en pendang, om än till numerären i miniatyr, till permittenttrafik och transiteringen av division Engelbrecht midsommaren 1941.

Hösten 1942 började den svenska försvarsstaben planlägga Rädda Norge-expeditionen (RN). Tyskt anfall från väster skulle mötas med svensk offensiv mot Trondhjem. Planen hade även ett pacifiseringsalternativ: svensk militär insats i Norge inför ett ovisst krigsslut. Denna något svenskt övermaga och okänsliga beteckning, Rädda Norge, hade för övrigt en pendang, som innehöll danska polistrupper övade och utrustade i Sverige och en militärt planlagd operation Rädda Danmark (RD) inför det ovissa krigsslutet. Rädda Norge var självfallet en norsk angelägenhet men planeringen genomfördes som en svensk affär. En norsk-svensk dialog saknades. Det norsk-svenska militära kontaktnätet i Sverige våren 1945 hade brister, men här fanns två goda exempel på motsatsen: det nära samarbetet mellan överstarna Ole Berg och Nils Swedlund, av samtiden benämnda "de siamesiska tvillingarna".

Det gemensamma för dessa många verksamhetsområden var att de växte, intensifierades och differentierades i takt med att tyska segrar förbyttes mot nederlag och att denna utveckling verkade till fromma för positiva norsk-svenska förbindelser, inte minst på längre sikt. Om vi nu inför krigsslutet 1945 kan säga att de norsk-svenska förbindelserna i stort löpte i positiv riktning, gäller detta inte förhållandet mellan de två regeringarna. Här inträffade något som kan kallas ett politiskt och diplomatiskt debacle. Utrikesministern i Londonregeringen Trygve Lie inbjöds

hösten 1944 till Stockholm av sin svenske kollega, Christian Gänther. Mötet blev lyckat. Missförstånd klarades upp. Framtiden såg bra ut. Lie gjorde en positiv summering av samtalen. Det blev en alltför optimistisk tolkning av vad Sverige ville göra för Norge, då frågan uppkom om svensk intervention i Norge i krigets ovissa slutskede.

12 april 1945 begärde Londonregeringen snar och fullständig mobilisering av den svenska krigsmakten. Tanken var att detta skulle avskräcka tyskarna i Norge från en desperat slutkamp. Samlingsregeringen svarade nej. Svaret innebar en diplomatisk knockout. Man trodde inte på en desperat tysk slutkamp. Den svenska regeringen ansåg sig också kunna bedöma läget i Norge bättre än den norska. Dessutom förklarades att den svenska bedömningen överensstämde med vad Hjemmefrontens ledning ansåg. Till detta inträffade det uppseendeväckande att det nya norska sändebudet i Stockholm, envoye August Esmarch, desavouerade sin egen regering genom att ansluta sig till Hjemmefrontens och till den svenska regeringens bedömning.

Regeringen Nygaardsvolds reaktion var förbittring. Som vi vet kapitulade tyskarna i Norge fredligt. Sverige slapp gå i krig för Norges skull. På svensk sida var man medveten om det känsliga och grannliga att det från krig och ockupation skonade Sverige i sista minuten skulle "rädda" det krigförande Norge. Det hade den norska nationella stoltheten och prestigen inte tålt. Och dessutom var regeringen Nygaardsvolds dagar räknade. Det skulle komma nya norska krafter för att bygga upp ett under kriget delvis raserat nordiskt samarbete.

Realpolitik eller moralism

Hur ska vi sammanfatta de norsk-svenska förbindelserna under kriget? Det finns vägval. För Sveriges del kan man välja det realpolitiska, pragmatiska paradigmet. Det innebär försvar av samlingsregeringens anpassning till Tyskland och av dess Norgepolitik. Ett bra exempel på den uppfattningen studerar vi i Wilhelm Carlgrens stora bok om svensk utrikespolitik från im. Detta standardverk är realpolitikens Höga Visa. Om den svenska utrikespolitiken, inklusive relationen till Norge, intet annat än gott — dock med ett moraliskt minustecken för permittenttrafiken. Detta synsätt har haft och har alltså stor livskraft.

Mot det realpolitiska paradigmet kontrasterade under kriget ett moraliskt alternativ. Man var motståndare till samlingsregeringens anpassningspolitik. Man hyllade det kämpande Norge, som i motsats till Sved-

ge stred för frihet och demokrati. Moralisterna var beredda till ett helt annat risktagande än den som man uppfattade räddhågade regeringen. Och kom Sverige med i kriget var detta inte någon katastrof. Moralen krävde att man inte kunde vara neutral i en kamp mellan ont och gott, mellan diktatur och demokrati. Moralen krävde klara ställningstaganden mot nazismen och för motståndsrörelsen i Norge.

Under kriget var moralisternas främste företrädare professor Torgny Segerstedt, chefredaktör för den liberala *Handelstidningen* i Göteborg, antinazist, hätsk kritiker av samlingsregeringen, glödande Norgepatriot. Hatad i Berlin. Älskad i Norge. Med ursinnig penna kunde han skriva: "Och så denna kväljande förljugenhet, som insveper hela det officiella Sverige i sin dunstkrets. Mår man icke illa när man hör dessa statsråd stå och jama solidaritet med Norge, samtidigt som de understödja tyskarna i deras strävan att undertrycka Norge."

De med Segerstedt likasinnade kallades för "segerstedtare". Där fanns en rad liberala och socialdemokratiska tidningar, syndikalisterna och kommunisterna inte att förglömma. Där fanns Ture Nermans *Trots Allt!* och Förbundet Kämpande Demokrati. Här fanns Eyvind Johnson med tidningen *Nordens Frihet*, med den antinazistiska romantrilogin *Krilon*, även redaktör, ledarskribent och ansvarig utgivare av informationsbladet "Håndslag, fakta og orientering for nordmenn"(1942-1945), som smugglades till Hjemmefronten i Norge. Bland medarbetarna fanns Willy Brandt och många av den svenska parnassens bästa pennor.

Detta moraliska alternativ till samlingsregeringen fick ett uppsving långt efter kriget. Här framträdde debattörer som — med facit i handen — trosvisst visste hur en moralisk svensk utrikespolitik skulle ha bedrivits. Till detta moraliska fält hör också den aktuella debatten om Sverige och Förintelsen och om Sverige och Naziguldet.

På norsk sida ser vi efter kriget en strävan att bygga bro över motsättningarna. Så hos Joakim Ihlen och Bertil Kugelberg i en svensk-norsk bok från 1945, *Frendefolk. Streifyls over forholdet mellom Norge og Sverige under krigen. 1940-1945*. Man ska se svenskhemmet Voksenåsen ovanför Holmenkollen i Oslo, Norges nationalgåva till Sverige, som tack för hjälpen under kriget, som en vittnesbörd om betydelsen av positiva norsk-svenska förbindelser under och efter kriget och framgent. Därmed en markering av att kriget skapade helt nya nätverk och vänskapsband.

En positiv brobyggaruppfattning finns också i Ole Kristian Grimnes avhandling från 1969 om de norska flyktingarna i Sverige, *Et flyktningesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940-45*. I en viktig uppsats från

1990 balanserar Grimnes negativa fiktioner mot positiva under den andra delen av kriget. Detta även hos historikern Tor Arne Barstad i en studie från 1991 om norska flyktingar i Sverige.

Går vi till bedömningen av förbindelserna mellan den norska och svenska regeringen mörknar bilden. På den norska sidan märks Olav Ristes magistrala tvåbandsverk *Londonregjeringa* (1973,1979), som företecknar en skarpt formulerad uppsats från 1989, "Forholdet mellom den norske og den svenske regjering". Här driver Riste tesen att svenska regeringen under eftergiftsåren trodde på och förberedde sig på en tysk seger. Därför behandlades den norska Londonregeringen som en försumbar storhet, som en "quantite n4ligeable". Tesen är för övrigt också företecknad i Trygve Lies memoardel *Hjemover* från 1958.

I antologin *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig* (1991) kan Carlgrens och Ristes uppfattningar jämföras. Till Ristes synsätt ansluter sig på svenskt håll Kersti Blidberg och, mer modifierat, Jakob Sverdrup i sin del av den norska utrikespolitikens historia från 1996. Här uppfattas minnesarvet från 1905 och unionen som en viktig förklaringsgrund till de dåliga relationerna. Unionshistorien uppfattas som medspelare i den tidsräcka som började med 1905 och som slutade med katastrofen den 9 april 1940. Det räcker inte med en realpolitisk förklaringsfaktor för att uttyda bristen på sympati och förståelse för exilregeringen i London. Man måste tillgripa 1905 som en realitet både för Norge och Sverige för att rätt förstå förhållandet.

Det kan diskuteras om motsättningar är det karaktärsord som passar bäst på förhållandet mellan de två regeringarna under andra världskriget, motsättningar som särskilt i den norska statsrådsretsen kunde uttryckas i negativa känslor mot sina svenska kollegor. Kris är en bättre samlingsrubrik för detta förhållande. En kris vars efterdyningar det trots alla pliktskyldiga försäkringar om vikten av nordisk gemenskap tagit lång tid att övervinna.

Förvisso har man frågat: hade Hitler anfallit Norge, om unionen bestått? Nej, det hade han inte. Det påstod i varje fall den svenske fascistledaren Per Engdahl, att Quisling sagt vid hans besök i Oslo augusti 1943. Den andra kontrafaktiska frågan lyder: Om Sverige i stället format sin politik efter det moraliska alternativet men utan att angripas av Nazi-Tyskland, hade förbindelserna under kriget i så fall präglats av sådan samtycka att Norge och Sverige efter kriget inte gått skilda säkerhetspolitiska vägar? Säkert svar finnes ej.

Källor och litteratur

Aktpublikationer:

Norges forhold til Sverige under krigen 1940-45 I—III, Oslo 1947, 1948, 1950.

Frågor i samband med norska regeringens vistelse utanför Norge 1940-1943, 1947.

Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spørsmål april—juni 1940, 1947.

Transiteringsfrågan juni—december 1940, 1947.

Protokoll vid riksdagens hemliga sammanträden 1942-1945, 1976.

Vitnesmålen på norska legationen till UD, Ole Bull t C. Giinther 23/8 1944 HP vol. 189, UD:s arkiv, RA. Antalet norska medborgare från de vita bussarna till Sverige benäget meddelat av Klas Amark (förteckning i Civilförsvarsstyrelsens kansli, F 7 vol. 5); Om norska judars flykt till Sverige, Steven Kublik, "Om vi teg, skulle sterna ropa": Om Sverige och judeproblemet 1933-1945, 1987; Om diplomatisk representation, ackrediteringslistan sänd från norska legationen till UD, Stockholm, 7/11 1942, HP vol. 864, UD, RA.

Litteratur

Tor Arne Barstad, "Norsk motstand fra svensk grunn; Norske flyktninger i Sverige"; Kersti Blidberg, "Polistrupper och operation 'Rädda Norge. Militär hjälp till Norge — ett svenskt intresse"; Anders Berge, "Hämmat bistånd. Sverige och den humanitära hjälpen till det ockuperade Norge"; Wilhelm M Carlgren, "Svensk-norska regeringsrelationer under andra världskriget". Alla uppsatser i Stig Ekman och Ole Kristian Grimnes (red.), *Broderfolk i ufredstid. Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*, 1991.

Stig Ekman, Skilful Realpolitik or Unprincipled Opportunism, i Stig Ekman & Nils Edling (eds), *War Experience, Self Image and National Identity: The Second World War as Myth and History*, 1997; Maria-Pia Bathius, *Heder och samvete. Sverige och andra världskriget*, 1991.

Om Quisling: Per Engdahl, *Fribytare i folkhemmet*, 1979; Gustaf V:s brev, se Carl-gren, *Korten på bordet? Svenska vitböcker om krigsårens utrikespolitik*, 1989; Grimnes, *Et flyktningsesamfunn vokser fram. Nordmenn i Sverige 1940-45, 1969*. Grimnes, "Nabofolk i samarbeid", i Grethe Vaernö (red), *Dialog Norge-Sverige. Fra arvefiende till samboer*, 1990; K G Hammarlund, *På hemliga vägar. Svensk-norsk kurirtrafik 1940-45*, 1989; Alf W Johansson, *Per Albin och kriget*, 1985; Stein Ugelvik Larsen (red), *I krigens kjölvann*, 2000; Lars Lundgren, *Kontroversiell representation. Det svenska generalkonsulatet i Oslo 1941-1945*, opubl 60p-uppsats i historia, Sthlm univ 1990; Sune Persson, "Vi åker till Sverige" *De vita bussarna* 1945, 2002; Olav Riste, "Londonregjeringa", *Norge i krigsalliansen 1940-1945* 1973/1979; Riste, "Forholdet mellom den norske og den svenske regjering under krigen", *Nordisk Tidskrift* 1/1989; Magne Skodvin, *Krig og okkupasjon 1939-1945*, 1990; Jakob Sverdrup, *Norsk utenrikspolitikks historie: Bind 4: Inn i storpolitikken 1940-49*, 1996.

Protester mot tysktågen, *Trots Allt!* 9/9 1942, Grimnes 1969, s 325 not 19; utdrag från brevcensuren, dat. 21/6 1942, Försvarsstabens säkerhetsavd. F VIII f, vol. 15, MUST; andra ex. från aktpublikationerna från norska o svenska UD, även för stämningar och ryktesflora; Nygaardsvolds brev, i kopia hos författaren, jfr Alf W Johansson 1985, s 286, 451; Marsbeslaget 1942, se t ex Nils Funcke, *Tryckfriheten under tryck. Ordets makt och statsmakterna*, 1996.